

ATTORNEY GENERAL'S OFFICE	
INITIALS: <i>JK</i>	DATE: <i>21/08/23</i>
☒ File	☒ Website
☒ Database	☐ Social Media
☒ Email internal	☐

'I HE FAKAMAAU'ANGA POLISI 'O TONGA

MAFAI HIA

FAKAMAAU'ANGA FASI

CR 168/2021

'I HE VAHA'A 'O E

KAU POLISI

TALATALAAKI

PEA MO

SIKUEVA TAULAKI

FAKA'ILOA

KO E TU'UTU'U NI KI HE FOKOTU'U 'OKU 'IKAI HA HOPO KE TALI

A. KO E FAKA'ILO

1. 'I he hopo ko eni 'oku faka'ilo 'e he Kau Polisi 'a e Faka'iloa ki he MA'U TA'EFAKALAO HA KOLOA 'A E POLISI, maumau ai 'a e kupu 167 'o e Lao ki he Polisi Tonga;

B. KO E HISITOLIA NOUNOU 'O E HOPO

2. Ko e hopo eni na'e 'uluaki fai 'e he 'Eiki Fakamaau Polisi Similoni Tu'akalau pea ne tu'utu'u ni ai ke tonuhia 'a e Faka'iloa.
3. Na'e tangi ai 'a e Kalauni 'i he poini fakalao koe hala 'a e tu'unga fakamo'oni (standard of proof) na'e fokotu'u 'e he Fakamaau kuo pau ke a'u ki ai 'a e fakamo'oni pea tali 'a e tangi 'o fakafoki mai 'a e hopo ni ke toe fai 'i he Fakamaau kehe;
4. Na'e faka'aho 'a e hopo ni 'o fai 'i he 'aho 20 Me 2023. Na'e ui 'e he Kalauni 'enau kau fakamo'oni 'e toko 3 ke fakamo'oni'i 'enau faka'ilo,
5. 'I he hili 'a e tapuni 'a e fa'ahi 'a e Talatalaaki na'e fokotu'u mai 'e he fakafofonga ma'ae Faka'iloa ke toloi 'a e hopo kae faile mai 'a 'ene fokotu'u 'oku 'ikai ke 'i ai ha hopo ke fai.
6. Na'e toloi 'a e hopo kae faile mai 'a e fokotu'u 'ae Taukapo 'i he 'aho 28 Sune 2023. Na'e faile mai 'a e tali 'a e Talatalaaki ki he fokotu'u ko ia 'i he 'aho 11 Siulai 2023;

C. KO E PUIPUITU'A NOUNOU

7. 'Oku tukuaki'i 'e he Talatalaaki na'e 'ave 'e he Faka'iloa 'a e ongo banner hinehina 'e ua ka ko e koloa ia 'a e Polisi Tonga;

D. KO E FAKAMO'ONI 'A E TALATALAAKI

PW1: PC TU'UTA 'ELIESA

rec'd 18/8/23
AK

8. Ko e 'OFISA FAKATOTOLO ia 'I he hopo ni pea koia na'e fakafato ʻiaʻaki 'a hono fakahu 'a e ngaahi ngaue kotoa na'e fai ki he station diary;
9. Ko e tukuaki'i 'o e Faka'iloa ki he 'ene 'ave 'a ongo la'i la 'e 2 'a e Polisi Tonga pea na'e 'isiu ai 'a e tohi kumi koloa ke kumi mo puke 'aki 'a e ongo la'i la;
10. Na'e kai 'I he 'alu ki he 'api 'oku nofo ai 'a Faka'iloa ke fakahoko 'a e tohi kumi koloa;
11. Na'e ma'u 'I he feitu'u 'oku nofo ai 'a e Faka'iloa 'a e ongo la'i la 'e ua na'e tau 'I he fale kapa fai'anga fai kava;
12. Na'e talaange 'e he Faka'iloa ko e ongo la'i la fuoloa ia mei he 2018 na'e talaange 'e 'ofisa Koloapeua kuo 'osi mahaehae ia pea 'e faka'auha;
13. Na'anau 'ave 'a e ongo la'i la ki 'api Polisi 'o faitaa'i pea 'oku hangee ha la'i la pe e taha ka 'oku kongua;
14. Na'ane fakahu mai 'a e ngaahi ta 'o e la'i la pea mo e tohi kumi koloa koe fakamo'oni Fakahaha;
15. 'I hono fehu'i fakafihia ia na'a ne pehee na'e ma'u ange 'a e launga mei he tokoni komisiona 'o fekau'aki pea mo e ngaahi me'a kehekehe 'o kau ki ai 'a e fana 'o e kuli, pamu vai na'e molè moe roller doors. Koe ngaahi koloa 'a e fale ngaue 'o e potungau na'e kau 'i hono lipooti 'oku mole pea na'e tukuaki'i 'oku kaunga ki ai 'a e Faka'iloa;
16. Na'e tuku ki tu'a 'a e Faka'iloa 'i he 'aho pe 'e taha pea na'e fakahoko ange 'e Supileo tene fakama'opo'opo 'a e ngaahi koloa 'oku 'ikai ke 'I honau 'ofisa pea mo 'ene nga'unu (move) takai holo pea toki lipooti ange. Ka na'e a'u ki he 'aho na'e fai ai 'a e hopo na'e te'eki ai pe ke 'oange 'a e lipooti ko ia mea Supileo;
17. Na'a nau 'ave 'e nautolu 'a e ongo la'i la 'i he 'aho 3 'o Sepitema 2020 ka na'e 'ikai kenau faka'ilo 'e nautolu 'a e Faka'iloa pe tenau 'ave fakataha ia mo e la'i la;
18. Na'ane pehee koe fo'i la'i la pe 'e taha na'e ma'u ka na'e 'ai 'o tu'usi ua;
19. Na'e 'iai 'a e ongo tama akoako ngaue na'a na kau 'I he hiko 'o e veve na'e 'I ai 'a e la'i la ka na'e 'ikai kene manatu'I pe koe ha 'uhinga na'e faka'ilo tokotaha aipe 'a e Faka'iloa ki hono to'o 'o e la'i la;
20. 'I hono fehu'i fakafihia ia, na'ane 'ilo pe ko e la'i la ko e koloa 'a e Polisi Tonga koe'uhi koe loko (logo) 'a e Polisi Tonga na'e tohi ai;

PW2: LAU'AITU TUPOUNIUA

21. Ko e fakamo'oni eni na'ane tokanga'I 'a e tafa'aki kihe ngaahi koloa 'a e Polisi Tonga (Asset and Facility);
22. Ko e fakama'opo'opo ki he founa ngaue pea mo 'ene kaunga ki he ngaahi ngaue fekau'aki mo e Assets and Facilities 'oku anga pehe ni:
  - a. Ko ia 'oku ne tokanga'i 'a e ngaahi koloa 'o 'ikai ke kau ai 'a e tangata (human);
  - b. 'Oku 'iai 'a e fanga ki'i 'iuniti (units) mo e tivisione (divisions) takitaha 'oku ne tokanga'i 'a e ngaahi me'a kehekehe ka 'oku 'iai pe 'a 'ene kaunga ki ai;
  - c. 'Okapau 'oku 'iai ha koloa 'a e Polisi Tonga 'oku fiema'u ke faka'auha (dispose) pea 'e fakaivia leva ia (mo e kau Deputies) ke fai tu'utu'u ni ki hono dispose pe faka'auha 'o ha koloa;
  - d. Ko e ngaahi koloa kotoa 'oku 'amanaki ke dispose kuo pau ke fa'o ki he 'enau data pea 'e toki 'aluange 'a e 'atita tu'o taha 'i he ta'u 'o vakai'i;
  - e. Ko e tu'utu'u ni 'a falepa'anga ki he koloa kotoa na'e fakatau 'aki 'a e pa'anga 'o e Potungau 'a ee 'oku 'asi 'i he data kuo pau ke fakahoko ange ki he Falepa'anga 'i he taimi 'e dispose ai;

- f. 'Oku 'iai 'a e Asset Management Committee 'a e Falepa'anga pea 'oku 'ave kiai 'a e lisi 'o e ngaahi koloa ke dispose pea taimi e ni'ihiki 'oku nau fekau mai ke tender 'o tipeni (depend) mei he koloa pea ka 'ikai 'oku talamai pe ke dispose;
- g. Ko e fiema'u mei Falepa'anga ko e koloa kotoa pe 'oku 'iai hono mahu'inga ko e tola 'e \$5 ki 'olunga ka koe koloa 'oku fiema'u ke dispose pe faka'auha formally kuo pau ke 'iai hono mahu'inga lahi pea kuo pau ke 'ave kenau fai tu'utu'u ni ki hono dispose;
- h. Ko e taimi 'oku 'ave ai 'a e lisi ki falepa'anga pea 'io mai ke dispose pea 'oku ha'u 'a e asset management team kenau sio tonu ki he ngaahi koloa 'oku 'amanaki ke faka'auha pea nau tu'utu'u ni mai kihe koloa ke tender moe koloa ke fa'o ki he loli veve 'o 'ave;
- i. 'A ia ko falepa'anga tenau fai tu'utu'u ni ki ha koloa ke 'ave ki he veve;
- j. 'Oku tatau pe mo e ngaahi koloa 'oku ma'u mai ia mai ha poloseki (project) 'oku kei kau p emo e ngaahi koloa koia i hono 'ave ki falepa'anga kenau fai tu'utu'u ni mai ki ai;
- k. Ko e ongo koloa la'i la 'oku ha 'i he ta 'oku 'osi ha mahino mai pe ko e koloa ia 'a e Polisi Tonga;
- l. Kapau ko e ongo la'i la na'e tu'utu'u ni ke dispose kuo pau ke fou 'i he founga na'ane fakamatala 'i 'olunga;
- m. 'I hono fehu'i fakafihiki 'a e fakamo'oni 'e he Taukapo, na'e fakamatala 'o anga pehe ni:
  - i. Na'e kau 'a e Faka'iloa 'i he kau ngaue na'a ne pule'i mo tokanga 'i he tafa'aki na'e 'i ai;
  - ii. Ko ia na'a ne hanga 'o launga 'i 'a e Faka'iloa 'o makatu'unga 'i he ngaahi me'a kehekehe 'o kau ai 'a e:
    - 1. Pulia 'a 'enau generator;
    - 2. Na'e 'iai e efiaki e taha nae sio atu 'o 'alu faka'uli hake 'a e Faka'iloa 'i he veeni 'oku fa'o mai ai 'a e rolling doors;
    - 3. Na'e kapekape'i 'e he Faka'iloa 'a e taha 'o 'enau kau ngaue 'i he va'a Assets;
  - iii. 'Okapau 'oku 'iai ha koloa 'e mole 'oku 'iai pe 'a e lesisita 'oku lesisita ai ka na'e 'ikai ke kau ia pe responsible ki hono lesisita 'a e koloa mole;
  - iv. Na'e te'eki ke lipooti ange ki ai (in writing) 'oku mole ha la'i la 'a e Potungaue;
  - v. Ko e ongo la'i la 'oku 'asi he ta 'oku mahino pe 'oku 'uli ka 'e kei malava pe ngaue'aki;
  - vi. 'I he 2019 na'ane fakahoko ke fai 'a e Clean Up koe teuteu ke fai 'a e hilifaki metali 'a e kau Polisi;
  - vii. 'Oku 'ikai kene fu'u manatu'i ha'ane fetu'utaki ki he Faka'iloa ke 'omai 'a e tamaiki ke hiko 'a e veve ka 'oku ne manatu'i na'e 'iai 'a e efiaki na'e tu'u ai mo Kolopeaua fe'unga mo e 'aluange 'a e tamaiki ke hiko 'a e veve;
  - viii. Na'e 'ikai kene manatu'i pe na'e toe sio ki he veve na'e hiko pe 'ikai;
  - ix. Na'e fokotu'u 'e he Taukapo na'e tutu 'a e veve 'i 'api Polisi pea launga 'a e gym 'i Teufaiva pea tu'utu'u ni ai kenau hiko 'a e veve 'o 'alu moia 'o tutu kae 'oua 'e 'ave ia ki Tapuhia. Na'ane pehee 'oku s'isi'i ha'ane tui na'e 'iai ha'ane tu'utu'u ni ke 'oua 'e 'ave ki Tapuhia;
  - x. Na'e 'ikai kenau 'ilo 'e nautolu 'oku pulia 'a e la'i la ka ko e toki 'ilo 'i he 'asi hake 'i ho post 'i he Facebook;

- xi. Ko e hiko veve 'o e 'aho koia na'e lahi taha hono fai 'e he fanau akoako;
- xii. Kapau na'e mole ha la'l la 'e 'ikai ke 'ave ange 'a e launga ia ko ia ki ai;

PW3: PC KOLOPEAUA

- 23. Ko e 'ofisa polisi ia na'e 'iai 'a 'ene 'ilo felave'l pea mo e ongo la'l la 'oku makatu'unga ai 'a e hopo ni;
- 24. Ko e la'i lai ko e taha ia 'a e koloa 'a e Potungaue na'e 'omai 'e he donor mei 'Aositelelia mo Nu'usila ko e fakataumu'a ke tokoni ki he taimi ne tokanga mavahe ai ki he kau faka'uli kona;
- 25. Na'e 'ave 'a e ngaahi koloa ko eni kihe va'a Tulefiki kenau ngaue'aki ka na'e holoki 'a e 'Apitanga Polisi Nuku'alofa 'i he 2017 ke fakafou'ou pea na'e fakafoki ange 'a e ngaahi koloa ko eni ke tauhi 'i Longolongo. Koe taimi ia na'e kaunga ai ki he ngaahi koloa ko eni he na'e fakafoki ange ki he malumalu 'o'ona kene tokanga'l;
- 26. Ko e koloa na'e 'oange ko e fo'l teniti pea mo hono frame 'o fakafuofua hono lahi ki he fute 'e 20 x 10;
- 27. Na'e 'iai pe 'a 'enau koniteina na'e tu'u 'i Longolongo pea na'e fa'o ki ai. Ka 'i he 2019 na'e tu'utu'u ni ke fa'u 'a e tu'utanga koniteina pea hili hono fa'u 'a e tu'uanga koniteina na'e toe fa'o fakafoki 'a e ngaahi koloa ki loto;
- 28. Na'ane toki fakatokanga'l ai kuo pulia 'a e teniti ia pea mo hono frame pea ne lipooti kia Lau'aitu;
- 29. 'i he 2020 na'e toki talaange 'e he tokotaha ki ai ke sio 'i he ta 'i he Facebook pe ko e me'a ia 'oku ne kumi holo. Na'e sio 'i he la'l ta 'o 'ilo ko e la ia 'o e teniti 'oku pulia pea ne tu'utu'u ni ke fai ha fakatotolo ki ai;
- 30. Na'ane fakatokanga'l 'a e ongo la'i la (Fakamo'oni fakahaha fika 3) 'i he 'ene sio ki ai 'i he Fakamaau'anga pea 'oku 'ikai ko ha banner ka ko e 'ato ia 'o e teniti;
- 31. 'i hono fahu'i fakafih'i 'a e fakamo'oni ko eni na'a ne tali 'o pehee:
  - a. 'Oku fakalea pe ko e la'i la ka ko e 'ato ia 'o e teniti na'e foaki ange pea na'e 'ikai ha me'a pehee 'i Tonga ni he ko e tokoni;
  - b. Na'e 'iai 'a e ngaahi fokotu'unga veve ke 'ave pea na'e 'aluange 'a e Faka'iloa 'o kole 'a e fokotu'unga na'e 'iai 'a e la'i la teniti pea na'ane talaange 'oku 'ikai ke kau ia 'l hono 'ave;
  - c. Na'e tu'o ua 'a e 'aluange 'a e Faka'iloa 'o feinga ange ki he fokotu'unga na'e 'iai 'a e la'l la moe 'ikai kene tali kane fakahinohino ange 'a e ngaahi fokotu'unga 'oku 'ataa ke 'ave;
  - d. Na'e fai 'a e hiko veve i Sanuali 2019 ka na'ane toki fakatokanga'l 'oku pulia 'a e teniti 'i Sepitema 2020 koe 'alu ange 'a e kau Polisi Tulefiki 'o 'eke 'enau teniti ke hoko atu 'enau ngaue pea toki fakatokanga'l ai 'oku pulia;
  - e. Ko e ngaahi koloa na'e foaki ange ko e teniti mo e la'l la 'e 1 moe me'a sivi kona ke tokoni ki he tulefiki;
  - f. Na'e 'ikai ke sio tonu na'e to'o 'e he Faka'iloa 'a e koloa;

E. KO E FOKOTU'U 'A E TAUKAPO 'OKU 'IKAI HA HOPO KE TALI

- 32. Hili hono tapuni 'e he Talatalaaki 'a 'enau fa'ahi, na'e fokotu'u mai 'e he Fakafofonga ma'ae Faka'iloa 'oku 'ikai ha hopo ke tali. Na'a ne kole ai ke toloi 'a e hopo ni kae faile mai 'a 'ene fokotu'u;

33. Na'e faile mai 'a e fokotu'u koia 'I he 'aho 28 'o Sune 2023 'o fokotu'u mai ai 'a e ngaahi 'elemeniti 'o e hia kuo faka'ilo'aki 'a e Faka'iloa 'o anga pehe ni:
- Ko e Faka'iloa;
  - Na'a ne ma'u ta'e 'uhinga fakalao;
  - Ha banner hinehina 'e 2 ka ko e koloa ia 'a e Polisi T rga;
34. Na'e fokotu'u mai leva 'e he Taukapo 'oku 'ikai ke 'iai ha hopo ke tali 'o makatu'unga 'I he ngaahi fakamo'oni ko eni:
- Ko e fakamo'oni 'a PC 'Eliesa na'ane pehee koe launga fekau'aki mo e Faka'iloa na'e kau ki he fanga kuli, tukuakii ki he mole 'a e pamu vai mo ekoloa 'a e fale ngaue 'a e Potungaue kau ai 'a e Roller door;
  - Na'e mahino meihe ngaahi tali 'a 'Eliesa ki he ngaahi fehu'i fakafihi na'e 'ikai kau ha la'I banner ia he launga;
  - Na'e 'ikai ke sio tonu 'a 'Eliesa pe tene ma'u ha fakamatala fakamo'oni he lolotonga 'ene ngaue fakatotolo ke 'asi ai na'e to'o 'e he Faka'iloa ha la'I banner;
  - Na'e ikai ke hiki mai ha fakamatala 'a Mo'ui mo Simote na'ana kau he kau hiko veve na'e 'ave ai 'a e banner. Ko e ongo tamaiki eni na'ane nofo pe he 'api 'o e Faka'iloa pea na'ana lolotonga ako ngaue he Potungaue Polisi he taimi na'e fai ai 'a e tukuaki'i 'o e Faka'iloa;
  - Na'e 'ikai ke ma'u ha lipooti meia Supilei 'Amoto ke mahino 'a e la'I banner 'oku mole;
  - Na'e ta'efakalao 'a e founga ngaue 'a hono 'uluaki puke 'a e ongo banner ia 'i Sepitema 2019 'o 'omai ki 'Api Polisi kae toki puke mai 'a e Faka'iloa ia 'I Fepueli 2020 'o faile homno faka'ilo. 'Oku monuka heni 'a e kupu 91 'o e Lao ki he Fakamaau'anga Polisi;
  - Ko e Fakamo'oni 'a Lau'aitu Tupouniua 'oku mahino ai 'a e:
    - Na'e 'ikai ha taimi ia kene siofi ai 'a e veve pe na'e kau ai 'a e banner 'oku tukuaki'i ki he Faka'iloa;
    - Na'e te'eki ai kene ma'u 'e ia ha lipooti 'o ha koloa 'oku mole pea kapau na'e 'aonge ha lipooti ia mahalo na'e 'alu ia ki he desk kehe ('ofisa ngaue kehe);
    - Ko e hia ma'ama'a pe eni na'e tonu ke fakamaau'i pe faka Potungaue ka koe va'a kehe ia PSU kenau ngaue ki ai;
    - Ko e veve na'e mavahe mei he 'api polisi na'e 'ikai kene ma'u 'eia ha launga mei he matapa ke fakamahino ha koloa 'a e Potungaue 'oku fetuku ta'efakalao;
  - Ko e fakamo'oni 'a PC Kolopeaua na'a ne pehee:
    - 'Oku 'ikai ha tohi lesisita ke lesisita ai 'a e koloa 'a e Potungaue;
    - Na'e 'ikai kene ma'u 'e ia ha launga fekau'aki mo ha koloa na'e mole ka koe fakaha ange 'e CIP Mohenoa 'oku 'iai 'a e teniti 'oku mole pea ko e teniti kakato 'oku iai mo hono frame;
    - Na'e kole 'e he Faka'iloa kenau hiko e fokotu'unga veve na'e 'iai 'a e teniti ka na'ane talaange ko e koloa ia 'a e Pule'anga he 'ikai ala ia ki ai; 'ikai toe iai ha la'I teniti pehee ia 'i Tonga ni;
    - Na'e toki ofongi hake 'a e pulia 'a e teniti ka na'e 'ikai kene 'ilo 'e ia pe kohai na'ane 'ave;
    - Na'a ne faka'ataa 'a e hiko veve pea na'e 'ikai tu'u ia ai kene siofi e veve na'e 'ave mei 'api polisi Longolongo;

- vi. Ko e fokotu'unga koloa ne 'iai 'a e teniti an'e kole 'e he Faka'iloa na'e 'ikai mahino ia pe ko e ha e koloa na'e fiema'u 'e he Faka'iloa, na'e 'alu pe Faka'iloa kole 'a e fokotu'una koloa pe naunau koia kene fetuku;
  - vii. Ko e fokotu'unga koloa koi a koe ma'u ia mei he Ashika pea na'e toe 'iai moe 'u la'l teniti kehe ai;
  - viii. Ko e koloa na'e ma'u mai koe la'l banner na'e t'eki ai ke sio ia kene 'ilo'i mo fakapapau'i na'ane tauhi ha koloa pehee;
  - ix. Na'e 'ikai ke sio tonu ki hano to'o pe 'ave 'e he Faka'iloa 'a e koloa;
35. 'I he fakama'opo'opo 'a e fokotu'u 'a e Taukapo 'oku 'ikai ha hopo ke tali na'ane fokotu'u mai 'a e ngaahi poini ko eni:
- a. 'Oku 'ikai ha fakamo'oni ke talamai koe 'ave 'e he Faka'iloa 'a e la'l banner hangee ko e fakamatala 'a 'Eliesa;
  - b. 'Ikai ha lesisita ia 'oha launga. Koe talaange pe 'e Clr Mohenoa 'I he 'ene sio he Facebook he peesi 'a e Faka'iloa 'I he la'l banner;
  - c. 'Ikai ha tohi ia 'oku lesisita ai 'a e koloa 'a e Potungaue;
  - d. 'Ikai ha lipooti mei ha 'atita ke 'ilo ha koloa 'oku mole pea 'oku mahino mei he tohi ngaue 'a e kau Polisi koe tapoleni koe teniti koe la 'a e Potungaue pea 'oku kole holo pe ia 'e he kau ngaue 'onau ngaue'aki.
  - e. Ko e koloa na'e mole fakatatau ki he fakamo'oni 'a Kolopeaua koe teniti na'e kakato mo hono frame pea na'e 'osi hopo'l e tikite koia CR 167/20 ka na'e tamate'l 'a e tikite koia koe 'ikai ha fakamo'oni fe'unga;
  - f. Ko e faka'ilo koeni oku fai ai 'a e hopo koe 'ai banner aia oku na faotngia kehekehe pe, koe banner 'oku tautau mei olunga 'aki ha maea 'o ha'l kiha mea' koe taumu'a ke tu'uaki pe fakahinohino ha mea' pe ngaue ke fai. Ko eteniti 'oku 'iai hono frame 'o'ona 'oku to ia ki he kelekele ke malumalu ai ha kakai pe fakahoko ai ha ngaue;
  - g. Ko e 'ave vefve koeni na'e 'ave ia 'e he kau ako ngaue kau ai 'a Simote mo Mo'ui mei he pai polis na'e 'ikai koe Taltalaaki, 'aia na'e fakamo'oni loua pe kiai 'a Eliesa pea mo Kolopeaua;

F. KO E TALI 'A E TALATALAAKI KI HE FOKOTU'U 'OKU 'IKAI HA HOPO KE TALI

36. Na'e faile mai 'a e tali 'a e Talatalaaki ki he fokotu'u 'oku 'ikai ha hopo ke tali 'o ne fakafepaki'i 'a e fokotu'u mei he Taukapo;
37. Na'e fokotu'u mai ai 'e he Talatalaaki 'a e ongo makatu'unga 'e ua ki ha fokotu'u 'oku 'ikai ha hopo ke tali 'a ia na'e ngaue'aki 'i he ongo hopo 'e ua koe *R v Galbraith* [1981]2 ALL ER 1060 pea moe *R v Anau* [2008] TLR 252;
38. Ko e ongo makatu'unga 'e ua ko ia 'oku anga pehe ni:
- a. 'Uluaki ko e fokotu'u 'e he Taukapo na'e 'ikai ha fakamo'oni na'e 'omai 'e he Talatalaaki ke fakamo'oni'i 'aki 'a e taha 'o e ngaahi 'elemeniti 'o e hia kuo faka'ilo ki ai 'a e Faka'iloa; pe
  - b. Ua, fokotu'u 'e he Taukapo na'e 'i ai 'a e fakamo'oni na'e 'omai 'e he Talatalaaki ke fakamo'oni'i 'aki 'a e kotoa 'a e ngaahi 'elemeniti 'o e hi aka ko e ngaahi fakamo'oni ko ia 'oku 'ikai falala'anga pea kapau 'e tali 'e 'ikai ke malava 'e ha fakamaau'anga fakapotopoto kene fakahalaia'i 'a e Faka'iloa 'i he ngaahi fakamo'oni ko ia;
39. Na'e fokotu'u mai 'e he Talatalaaki 'oku fakafalala 'a e Taukapo ki he konga 'uluaki 'o e ongo makatu'unga 'i 'olunga, 'a ia ko e 'ikai ke 'iai ha fakamo'oni:
- a. Na'e 'ave 'e he Faka'iloa 'a e la'i banner 'e 2- 'a ia 'oku tukuaki'i ko e koloa 'a e Polisi; mo e

- b. Ko e koloa na'e mole pe launga'i ko e teniti ka 'oku 'ikai koe banner 'e 2 'o hangee koi a 'oku ha 'i he tohi fekau;
40. Na'e fokotu'u mai ai 'e he Talatalaaki na'e 'iai 'a e fakamo'oni na'e ma'u 'e he Faka'iloa 'a e ongo banner 'e ua 'o anga pehe ni:
- Na'e fakamo'oni 'a PC 'Eliesa na'e kau 'i hono fakahoko 'a e tohi kumi koloa ki he 'api 'oku nofo ai 'a e Faka'iloa pea na'e 'iai tonu 'a e Faka'iloa 'i hono lau ki ai 'a e tohi kumi koloa "koe fakataumu'a ki he la'l la teniti moe ngaahi koloa kehe pe felave'i mo e hia";
  - Na'e ma'u ai 'e he kau Polisi ha la'i banner hinehina 'e 2 na'e tautau 'i he fale kapa 'oku tu'u pe 'i he konga kekeke pe koe feitu'u 'oku nofo ai 'a e Faka'iloa;
  - Na'e puke 'a e ongo banner koe'uhi he 'oku 'asi mahino mai ai 'a e 'logo' 'a e Polisi Tonga;
  - Na'e tali 'e he Faka'iloa 'i he taimi na'e puke ai 'a e koloa ni 'o ne pehee na'ane ma'u 'a e ngofua ke faka'auha 'a e koloa ko eni;
  - Na'e fokotu'u mai ai 'e he Talatalaaki kuo ne fakamo'oni'i na'e 'ilo pe pule'i 'e he Faka'iloa 'a e koloa ni;
41. Na'e toe fokotu'u mai 'e he Talatalaaki kuo ne 'osi fakamo'oni'i ko e ongo banner na'e ma'u ko e koloa ia 'a e Polisi Tonga:
- Na'e fakamo'oni 'a PC 'Eliesa pea mo PC Kolopeaua ko e ongo la'l la na'e ma'u ko e koloa ia 'a e Polisi Tonga koe'uhi he 'oku ta ai 'a e 'l' 'a e Polisi Tonga;
  - Na'e fakamatala 'a PC Kolopeaua 'oku 'ikai ko ha banner ka ko e 'ato ia 'o e teniti 'a e Va'a Traffic ko e tokoni mei muli pea na'e fetukutuku mei he 'apitanga Polisi Nuku'alofa kae langa fo'ou;
  - Na'a ne fakatokanga'i mo fakapapau'i 'a e ongo la'i la 'l hono faka'ali'ali 'i falehopo ko ela'l la pe ia 'o e teniti ka kuo 'osi kosi ua pea 'uli ka na'e kei fo'ou pe 'i he taimi na'ane tauhi ai;
42. Na'e to e fokotu'u mai 'e he Talatalaaki kuo ne 'osi fakamo'oni'i na'e ma'u ta'efakalao 'e he Faka'iloa 'a e ongo banner 'o makatu'unga 'i he ngaahi fakamo'oni ko eni:
- Na'e fakamatala 'e PC Kolopeaua na'e 'ikai kene fakangofua pe 'ave 'a e la teniti ko nei pe koe ongo banner ki he Faka'iloa;
  - Na'ane pehee na'e fakahoko 'a e hiko veve 'a e Faka'iloa mo e kau polisi akokao 'a e 'apitanga Polisi Longolongo pea koe taimi koeni na'e kei fokotu'u pe 'a e teniti 'i tu'a 'l honau 'ofisi ka na'ane talaange 'oku 'ikai ke kau ia 'l he koloa ke faka'auha;
  - Na'e faka'ikai'i 'e Kolopeaua 'a e lau 'a e Faka'iloa 'o pehee na'ane 'oange 'a e ngofua kene 'ave 'a e teniti pea na'e 'ikai foki ke fokotu'u 'e he fakafofonga 'a e lau ko ia kia Kolopeaua;
43. 'l hono fakama'opo'opo 'o e ngaahi fakamo'oni, na'e fokotu'u mai ai 'e he Talatalaaki ke 'oua 'e tali 'a e fokotu'u 'a e Taukapo koe'uhi kuo 'osi fakamo'oni'i kotoa pe 'e he Talatalaaki 'a e ngaahi 'elementi 'o e faka'ilo pea kuo fe'unga mo falala'anga a e ngaahi fakamo'oni ko ia ke malava ke aofangatuku kuo halaia 'a e Faka'iloa;

G. KO E NGAHI 'ELEMENTI MOE TU'UNGA FAKAMO'ONI

44. 'l he hopo hia kotoa pe, ko e fokotu'u koia 'oku 'ikai ha hopo ke tali 'oku fai ia 'e he fa'ahi 'a e Taukapo pe ko e Faka'iloa hili hono tapuni 'a e fa'ahi 'a e Talatalaaki;
45. 'l he taimi 'oku fai ai ha fokotu'u 'oku 'ikai ha hopo ke fai, ko e fatongia pe 'e taha (sole function) 'a e Fakamaau ko hono vakai'i pe fakakaukau'i pe kuo 'i ai ha fakamo'oni fe'unga 'aia 'okapau 'e

tali pe tui ki ai 'a e Fakamaau 'e malava ke fakahalaia'i 'a e Faka'iloa. 'A ia ko e 'isiu leva "**pe 'oku fe'unga nai 'a e fakamo'oni kuo tuku mai 'e he Talatalaaki**". 'Oku 'ikai ke kau heni 'a e ngaahi me'a fekau'aki pea mo e falala'anga (credibility) 'o e kau fakamo'oni pe ko e 'reliability' 'o e ngaahi fakamo'oni (Practice Note 1/92).

46. 'I he hopo koia 'a e *Galbraith* na'e fakahinohino ai 'e he Fakamaau'anga 'a e ngaahi me'a ko eni felave'i pea mo ha fokotu'u 'oku 'ikai ha hopo ke tali:
- Kapau ko e malohinga 'o e fakamo'oni 'a e Talatalaaki 'oku fakatefito ia 'i he malohi pe vaivai 'o e falala'anga 'o ha fakamo'oni ('a ia koe me'a ia ke aofangatuku 'e he Fakamaau pe kau sula), pea 'I hono toe siofi loloto ange 'o e ngaahi mo'oni'i me'a, 'oku 'i ai 'a e fakamo'oni 'e malava kiha kau sula kenau aofangatuku 'oku halaia 'a e Faka'iloa, pea 'oku totonu ki he Fakamaau kene tukuange 'a e hopo ke lele pea 'oua 'e tali 'a e fokotu'u 'oku 'ikai ha hopo ke tali;
  - 'Okapau, hili 'a hono fakakaukau'i pe 'oku fe'unga 'a e fakamo'oni 'a e Talatalaaki, 'oku tali 'e he fakamaau 'a e fokotu'u 'a e Taukapo 'o ne tukuange 'a e hopo pea 'oku totonu ke tokanga 'a e fakamaau ki hono lekooti 'a e hopo ke fakapapau'i ko e ngaahi me'a totonu (relevant) pe 'oku lekooti, pea mo fakamatala'i mahino 'a e fakamo'oni pea mo e 'uhinga na'e aofangatuku ai 'oku 'ikai ke fe'unga 'a e ngaahi fakamo'oni koi a. 'E 'ikai 'aupito totonu ke fai ha lave ki he falala'anga 'o e ngaahi fakamo'oni;
47. Ko e ngaahi 'elemeniti 'o e hia 'oku faka'ilo'aki 'a e Faka'iloa 'oku anga pehe ni:
- Ko e Faka'iloa Sikuvea Taulaki;
  - Na'ane ma'u 'a e ongo banner hinehina 'e 2;
  - Ka koe koloa 'a e Polisi Tonga, pea;
  - Na'ane ma'u ta'efakalao ia;
48. Hangee pe koia naaku lave kiai 'I olunga, koe tefito'i me'a pe 'e taha ke tokanga ki ai 'a e Fakamaau 'i hono fakakaukau'i pe 'oku 'iai ha hopo ke tali, koe fakakaukau'i pe 'oku fe'unga (sufficient) 'a e fakamo'oni kuo tuku mai 'e he Talatalaaki. 'E 'ikai leva keu sio au pe na'e falala'anga (reliable) pe mo'oni (credible) 'a e kau fakamo'oni pe na'e moe ngaahi fakamo'oni na'e fakahu mai 'e he Talatalaaki. Teu nofo taha pe ki hono aofangatuku pe na'e 'iai ha fakamo'oni fe'unga ki he ngaahi 'elemeniti 'o e hia.
49. Hili 'a 'eku fakakaukau'i mo sivilivivi 'a e ngaahi fakamo'oni, na'aku tala'a 'i he fakamo'oni ki he 'elemeniti 2 moe 4 'ou aofangatuku na'e 'ikai ke 'iai ha fakamo'oni fe'unga ki he ongo 'elemeniti koia. Koe fofonga 'o e tohi fekau 'oku ha ai 'oku faka'ilo 'a e Faka'iloa ki he 'ene 'ave 'a e ongo banner hinehina 'e 2. Ka na'e 'ikai ke fenapasi ia mo e fakamo'oni na'e fakahu mai 'e he Talatalaaki he na'e pehee 'e PC 'Eliesa ia ko e la'i la 'e 1 ka na'e kosi ua. Na'e toe pehee 'e PC Koloapeaua ia koe 'ato 'o e teniti koe me'a'ofa 'a Nu'usila moe 'Aositelelia.
50. Ko e 'uhi ko'eku tala'a 'i he ngaahi fakamo'oni koeni ki he 'elemeniti hono 2, neongo 'oku 'ikai angamaheni ke toe tuku ange ha faingamalie ke fakama'ala'ala ha fa'ahi hili 'a e tapuni 'a e hopo, na'aku 'oange ai 'a e faingamalie ki he Talatalaaki ke fai mai ha'ane tali ki he 'isiu na'aku tala'a ai.
51. Na'aku 'eke ki he fakafofonga pe 'oku ne tali 'oku 'ikai ke fenapasi 'a e fakamo'oni pea mo e fakamatala 'o e faka'ilo na'a nau fai. Na'e fakahoko mai 'e he Fakafofonga 'oku tali 'e he Kalauni 'oku 'ikai ke fenapasi 'a e fakamo'oni pea mo e faka'ilo pea na'a ne fokotu'u mai ke 'oange ha faingamalie 'a e Kalauni kenau fakatonutonu 'a e fofonga 'o e tohi fekau ke liliu mei he 'ongo banner 'e 2' ki he la'i la 'e 1.
52. Na'e fakafepaki 'a e Taukapo ki he fokotu'u 'a e Kalauni ke toe fakatonutonu 'enau tohi fekau pea kole ai 'e he Fakafofonga mei he Kalauni ha faingamalie ke fakahu mai ha'ane tohi kole ke fakatonutonu 'a e fofonga 'o e tohi fekau;

H. KO E NGAHI MAKATU'UNGA FAKALAO KI HONO FAKATONUTONU 'O E TOHI FEKAU

53. Na'e fokotu'u mai 'e he Talatalaaki pea 'oku ou tali koe founa ia 'i hono fakakaukau'i 'o ha kole ke fakatonutonu 'oku fakamatala'i lelei mo mahino 'e he 'Eiki Tu'! Fakamaau Lahi Whitten 'i he hopo 'a e *Police V Matiu Faletau* AM 4/2020. 'A ia ko e sitepu 'e tolu ke kakato, kuo pau ke:
- Fakafa'ahinga pe Fakakalalasi 'o e taumu'a pe 'uhinga 'o e Fakatonutonu. Ko e kole fakatonutonu koeni 'a e Kalauni 'oku felave'l ia pea mo e koloa na'e ma'u ki he Faka'iloa, ke fenapasi pea mo e koloa 'oku tukuaki'l ko e koloa 'a e Polisi Tonga;
  - Ko hono fakaha mahino 'a e ngaahi tu'utu'u ni totonu fekau'aki pea mo e kole ke fakatonutonu; pea
  - Fakahu 'a 'e ngaahi tu'utu'u ni ko ia ki he kole ke fakatonutonu 'i he hopo ko ia;

FAKAFAPA'AHINGA (CHARACTERISATION)

54. Ko e kole koeni ke fakatonutonu ko hono liliu 'a e fakamatala (particulars) mei he 'banner hinehina 'e 2' ki he 'la'i la 'e taha' ka ko e koloa 'a e Polisi Tonga. 'Oku 'ikai ke liliu 'a e tefito'l faka'ilo 'a ia koe ma'u ta'efakalao 'e he Faka'iloa 'a e koloa 'a e Polisi Tonga. Ka 'oku kole 'e he Talatalaaki ke liliu 'a e koloa 'oku tukuaki'i na'e ma'u ki he Faka'iloa 'a ia 'oku 'ikai ko e banner 'e 2 ka ko e la'i la 'e 1. Ko e kole eni ke liliu koe'uhi ke fenapasi 'a e fakamo'oni pea mo e fakamatala 'o e Faka'ilo.

NGAHI TU'UTU'U NI KI HE FAKATONUTONU 'O HA TOHI FEKAU

55. Mei he hopo ko ia 'a *Matiu* 'i 'olunga, na'e lisi ai 'e he Tu'l Fakamaau Lahi Whitten 'a e ngaahi hopo na'e talanga'i ai 'a e 'isiu koia kihe fakatonutonu 'o ha tohi fekau (*Pulu v Rex* [2000] Tonga LR 293, *Rex v To'ia* [2004] TOSC 14, *Police v Tangifua* [2014] TOSC 20) pea ne lisi mahino ai ngaahi tu'utu'u ni/fakahinohino ki hano fakakaukau'l ha kole ke fakatonutonu. Ko e taha 'o e ngaahi fakahinohino 'oku 'iai 'a 'ene felave'l pea mo e hopo ko eni koe:
- 'Oku malava ke fai ha kole ke fakatonutonu 'a e ngaahi fakamatala 'i ha tohi fekau koe'uhi ke fenapasi pea mo e ngaahi fakamo'oni 'i he hopo 'OKAPAU' 'e 'ikai ke kau kovi ki he Faka'iloa (cause injustice to the Accused) (paragraph 14 (j) of judgement)

KO HONO FAKAHU PE NGAUE'AKI 'A E TU'UTU'UNI KI HE HOPO KO ENI

56. 'Uluaki, na'e 'ikai ke makatu'unga 'a e kole 'a e Talatalaaki ke fakatonutonu 'a e fofonga 'a e tohi fekau 'o makatu'unga 'i he 'ene fakatokanga'i 'oku 'ikai ke fenapasi 'a 'ene fakamo'oni pea moe ngaahi fakamatala faka'ilo. Na'e makatu'unga 'a 'ene kole ke fakatonutonu mei he fehu'i na'e fai atu mei he Fakamaau'anga pe 'oku ne tali 'oku 'ikai ke 'iai ha fakamo'oni fekau'aki moha banner hinehina 'e ua. Na'e tali 'e he Talatalaaki 'oku 'ikai ke 'iai ha fakamo'oni fekau'aki pea mo ha ma'u ki he Faka'iloa ha banner hinehina 'e 2 pea ne kole ai ke fakatonutonu 'o liliu ki he 'la'i la 'e 1';
57. Ko e kole ko eni 'a e Talatalaaki 'oku 'ikai kene hanga 'o liliu 'a e tefito'l faka'ilo ko e ma'u ta'efakalao 'a e koloa 'a e Polisi Tonga ka 'oku ne liliu faka'aufuli 'a e koloa 'a e Polisi Tonga 'oku tukuaki'i na'e 'ave ta'efakalao 'e he Faka'iloa;
58. 'Oku 'ikai ha'aku veiveiua 'e uesia 'a e totonu 'a e Faka'iloa ke fakamaau'i pe ia 'o fakatatau ki he kupu 13 'o e Konisitutone 'okapau teu tali ke fakatonutonu 'e he Talatalaaki 'a e fofonga 'o e tohi fekau;

I. TU'UTU'U NI

59. Makatu'unga mei he ngaahi me'a kotoa kuou lave ki ai 'i 'olunga, 'oku ou tu'utu'u ni:

- a. 'Oku 'ikai ha fakamo'oni fe'unga ki he 'elemeniti 2 'o e faka'ilo (na'e ma'u 'e he Faka'iloa ha ongo banner hinehina 'e 2) pea 'oku 'ikai ha hopo ia ke tali;
- b. 'Oku 'ikai ke tali 'a e kole 'a e Talatalaaki ke fakatonutonu 'a e fofonga 'o e tohi fekau koe'uhi koe ngaahi 'uhinga kuou lave ki ai 'i 'olunga.

60. Ko e' uhi koe 'ikai ha hopo ke tali, 'oku 'ataa 'a e Faka'iloa mei h. hia na'e faka'ilo ia ki ai;

Elisapeti.M.Langi

FAKAMAAU POLISI

